UN CONTEXT CU SEMNE MONETARE ȘI VÂRFURI DE SĂGEȚI DIN TEMPLUL AFRODITEI DE LA HISTRIA

Florina PANAIT-BÎRZESCU[*]

Cuvinte-cheie: *semne monetare, vârfuri de săgeți, depozit de fondare, templu, Histria, epoca arhaică.*

Keywords: *monetary signs, arrowheads, foundation deposit, temple, Histria, archaic period.*

Rezumat: *Articolul prezintă o serie de semne monetare și vârfuri de săgeți descoperite într-un context cercetat în anul 1973 în naosul templului Afroditei, context corespunzând amenajării pavajului construcției de epocă arhaică (al treilea sfert al secolului VI a.Chr.). Piesele sunt discutate din perspectiva altor descoperiri de monede și vârfuri de săgeți în contexte similare din sanctuarele grecești, ceea ce sugerează ipoteza apartenenței acestora la un depozit de fondare. Analogiile vorbesc atât pentru funcția monetară a semnelor foliforme, cât și pentru o semnificație anume, probabil apotropaică, a vârfurilor de săgeți în anumite contexte votive. În plus, descoperirile de semne monetare alături de vârfuri de săgeți oferă pentru sanctuarul histrian o imagine asemănătoare cu cea dată de tezaurele descoperite în afara cetății, indicând o funcționalitate apropiată a celor două tipuri de artefacte.*

Abstract: *The paper presents a series of monetary signs and arrowheads discovered in an archaeological context researched in 1973 inside the cella of Aphrodite temple, namely in the floor foundation of the Archaic phase of the temple (third quarter of the 6th century BC). The items are discussed from the perspective of other finds of coins and arrowheads in similar contexts from the Greek sanctuaries, which suggests the hypothesis of a foundation deposit. These analogies speak for the monetary function of the signs, as well as for a certain, perhaps apotropaic function of the arrowheads in certain situations. Furthermore, the finds of monetary signs along with arrowheads give us the same picture for the sanctuary as the hoards discovered outside the city, pointing to a close functionality of the two types of items.*

Semnele monetare în formă de vârfuri de săgeți sunt o categorie de descoperiri des întâlnită la Histria, în teritoriul cetății și dincolo de acesta. Ele au fost turnate în forma vârfurilor de săgeată foliforme la Histria, dar și la Berezan, Olbia și Apollonia, de la începutul secolului al VI-lea până în al treilea sfert al secolului al V-lea a.Chr.[1].

[*] Florina PANAIT-BÎRZESCU: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: florina12@gmail.com

[1] Cronologia semnelor monetare rezultată din analiza contextelor de la Berezan (a se vedea

Semnele monetare au fost descoperite în tezaure alături de vârfuri de săgeți scoase din uz de diferite tipuri. Tezaurizarea lor, precum și descoperirea unor exemplare cu simbolul roții cu patru spițe[2], și respectiv asocierea cu monede cu roata[3] susțin teoria după care aceste obiecte aveau valoare monetară. Pe de altă parte apariția lor timpurie în contextul adoptării monedei de bronz, a cărei valoare convențională a fost treptat și mult mai târziu acceptată în lumea greacă, ridică semne de întrebare asupra funcției monetare a semnelor în formă de vârfuri de săgeți[4]. De altfel, interpretarea atât a semnelor monetare cât și a vârfurilor de săgeată, primele încă nu monede, celelalte nu doar arme, se menține încă într-o zonă a ambiguității în ceea ce privește modul în care erau percepute și folosite. Acest semi-statut al semnelor monetare în forma vârfurilor de săgeți le plasează la origine mai degrabă între ofrandă și monedă, sugerând derivarea uneia din cealaltă[5]. De altfel forma particulară de vârf de săgeată apropie această categorie de descoperiri de cea a armelor votive nefuncționale (e.g. scuturile[6] sau toporașele miniaturale[7]).

Cele mai multe publicații de descoperiri de semne monetare, fiind din tezaure din afara cetății[8], pun accentul în mod special pe rolul semnelor monetare în relațiile comerciale dintre greci și populațiile din zonă. Discuția asupra folosirii în cult a semnelor monetare este limitată de puținele contexte, care pot fi catalogate drept depuneri votive. Semnele monetare sunt de regulă descoperite în contexte secundare, spre exemplu straturi de umplutură, fiind deseori antrenate din niveluri mai vechi, făcând neconcludente observațiile nu numai în ceea ce privește cronologia, cât și funcționalitatea acestora. O notă aparte o face o descoperire mai veche de la Histria.

O secțiune realizată în 1973 de către Petre Alexandrescu în interiorul templului Afroditei a scos la iveală o serie de semne monetare și vârfuri de săgeți. Acestea se regăsesc în stratul de fundație al templului de epocă arhaică, dar mai ales în nivelul de călcare atât în interiorul cât și la exteriorul naosului. Dintre acestea se distinge o concentrare de piese în straturile ce corespund pavajului de calcar al naosului și sub acesta. Zece sunt semne monetare în formă de frunză, și opt sunt vârfuri de săgeți de diferite tipuri: cu două muchii ovale, tub și spin (4); cu trei muchii (1); cu două

CHISTOV 2019, p. 99–107) este cel mai probabil valabilă şi pentru Histria şi Apollonia. Pentru cele mai timpurii descoperiri de la Histria şi din teritoriu (prima jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.), a se vedea TALMAȚCHI 2017, p. 49–54.

[2] TALMAȚCHI 2010, p. 50, pl. 23/5–19.

[3] Într-un context funerar de la Tomis, TALMAȚCHI 2020a, p. 332–334, pl. 1.

[4] DE CALLATAŸ 2019, p. 262–269; cf. TALMAȚCHI 2020b, p. 200–212.

[5] PANAIT-BÎRZESCU 2022, p. 161, n. 79, reluând o idee mai veche: e.g. TOPALOV 1993, p. 11; POENARU-BORDEA 2001, p. 9.

[6] Scuturile votive miniaturale nu sunt echivalente dedicării de arme propriu-zise, ci țin de o tradiţie est-grecească (Samos, Milet) a ritualurilor de iniţiere a efebilor: BAITINGER 2011, p. 105, 160; vezi şi BRIZE 1989/90, 325; MOUSTAKA 1994, p. 36.

[7] Toporaşele sunt pandantive din diferite materiale, care prezintă un orificiu de prindere: e.g. Kalapodi, FELSCH 2007, p. 78 şi urm., cat. 185–195, pl. 22; vezi şi SIMON 1986, p. 399, cu o listă a descoperirilor din Ionia. Astfel de piese au fost descoperite şi pe coasta de vest a Mării Negre la Odessos (MINCHEV 2012, p. 3–18), şi Olbia (tipare în temenosul vestic, KRUTILOV 2006, p. 217, fig. 225.1). Pentru descoperiri de toporaşe şi alte arme miniaturale (i.e. arcuri) din teritoriul Histriei, a se vedea TALMAȚCHI 2010, pl. 10–11.

[8] Un repertoriu al acestor descoperiri vezi la CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011.

muchii prelungite în spin și tub interior (1); cu două muchii romboidale și tub scurt (1), și cu două muchii romboidale și tub lung (1).

CATALOG

Grupa I (semne monetare, special turnate)

1) His 1973 T 47.1; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană relativ egală; relativ bine păstrat; 5,13 gr., L. 3,3 cm, l. 1 cm; diam. tub 6 mm (**Fig. 1.1; Fig. 2.1**).

2) His 1973 T 47.2; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană relativ egală; 3,58 gr., L. 3,5 cm, l. 1 cm, diam. tub 6 mm (**Fig. 1.2; Fig. 2.2**).

3) His 1973 T 47.3; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană relativ egală; relativ bine păstrat; 7,46 gr., L. 4 cm, l. 1,2 cm, diam. tub 8 mm (**Fig. 1.3; Fig. 2.3**).

4) His 1973 T 47.5; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană relativ egală; din două fragmente care nu se lipesc; 3,43 gr., L. 3,8 cm, l. 1 cm, diam. tub 6 mm (**Fig. 2.4**).

5) His 1973 T 48.1; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană relativ egală; păstrat pe jumătate; 5,48 gr., L. 2,5 cm, l. 1 cm, diam. tub 8 mm (**Fig. 1.4; Fig. 2.5**).

6) His 1973 T 48.2; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană egală; fragment, muchii deteriorate; 3,56 gr., L 2,7 cm, l. 1,2 cm, diam. tub 5 mm.

7) His 1973 T 69.1; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură mediană egală; întreg; 4,84 gr., L. 4 cm, l. 1 cm, diam. tub 7 mm (**Fig. 1.5; Fig. 2.6**).

8) His 1973 T 69.2; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin; întreg, neregularități ale muchiilor; 4,84 gr., L. 4 cm, l. 1,2 cm, diam. tub 7 mm (**Fig. 1.6; Fig. 2.7**).

9) His 1973 T 69.3; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, tub plin, nervură egală; întreg, bine păstrat; 6,64 gr., L. 4 cm, l. 1,2 cm, diam. tub 7 mm (**Fig. 1.7; Fig. 2.8**).

10) His 1973 T 69.4; tipar bivalv, cu două muchii, vârf bont, nervură egală; păstrat jumătatea cu vârful, ușor îndoit, corodat la interior; 2 gr., L. 2 cm, l. 1,2 cm (**Fig. 1.8; Fig. 2.9**).

Grupa a II-a (vârfuri de săgeți)

11) His 1973 T 47.4; vârf de săgeată de luptă cu două muchii, spin și tub gol; bine păstrat; 5,65 gr., L. 4,4 cm, l. 1,5 cm, diam. tub 9 mm (**Fig. 3.1; Fig. 4.1**).

12) His 1973 T 47.6; fragment de tub gol cu spin dintr-un vârf de săgeată de luptă, probabil cu două muchii; diam. tub 9 mm.

13) His 1973 T 48.3; vârf de săgeată de luptă cu două muchii; fragment puternic deteriorat, corodat, tubul lipsește; 5,18 gr., L. 2,6 cm, l. 1,3 cm.

14) His 1973 T 69.5; vârf de săgeată de luptă cu două muchii, spin și tub gol; puternic corodat la interior, rupt la jumătate, ușor deformat, spinul lipit de tub, vârf retezat; 6,9 gr., L. 4,3 cm, l. 1,4 cm, diam. tub 9 mm (**Fig. 3.3; Fig. 4.3**).

15) His 1973 T 69.6; vârf de săgeată de luptă cu două muchii romboidale, nervură mediană lată, tub lung; puternic corodat, crăpat pe lungimea muchiei la interior, tubul plin, o muchie deteriorată; 4 gr., L. 2,7 cm, l. 1 cm, diam. tub 9 mm (**Fig. 3.2; Fig. 4.2**).

16) His 1973 T 69.7; vârf de săgeată cu trei muchii, tub gol; puternic corodat, o muchie ruptă, alta deteriorată; 4,75 gr., L. 3,3 cm, l. 1,5 cm, diam. tub 1 cm (**Fig. 3.5; Fig. 4.5**).
17) His 1973 T 69.8; vârf de săgeată cu două muchii în spin și tub interior gol; relativ bine păstrat; 3,16 gr.; L. 2,8 cm, l. 1,1 cm, diam. tub 6 mm (**Fig. 3.4; Fig. 4.4**).
18) His 1973 T 69.9; vârf de săgeată cu două muchii romboidale, nervură mediană subțire, tub scurt gol; relativ bine păstrat, ușor corodat; 1,54 gr., L. 2,2 cm, l. 1 cm, diam. tub 4 mm (**Fig. 3.6; Fig. 4.6**).

*

Piesele au fost descoperite în sondajul α din naosul templului Afroditei și poartă notațiile 47, 48 și 69, însoțite de următoarele descrieri:

(47) sondaj α în templul I, între „podeaua" de plăci de calcar și podeaua de lut galben de mai jos, merge cu grupul de ceramică arhaică 9;

(48) sondaj α în templul I, deasupra podelei de lut galben (sfărâmăturii de calcar din J?), merge cu grupul ceramic 10;

(69) sondaj α în templul I, deasupra sfărâmăturii galbene J și sub această sfărâmătură; merge cu grupul de ceramică arhaică nr. 16 și 17.

Toate cele trei descoperiri monetare țin probabil de același context, respectiv de partea superioară a umpluturii fundației din interiorul naosului, pe care a fost așezat pavajul din dale de calcar. Din pavaj s-au păstrat doar câteva urme, și drept urmare nu a fost surprins în profilul secțiunii. Mult mai bine păstrat este stratul de lut galben, care constituia patul de pregătire al pavajului propriu-zis[9]. Imediat sub acesta a fost surprins un strat compact din calcar, mai gros spre zidul de fundație notat în lista de descoperiri ca podiumul J, sau sfărâmătura de calcar J[10]. Semnele monetare și vârfurile de săgeți au fost descoperite în cele două straturi, de lut și de calcar, ambele reprezentând suportul pavajului din naos. Acestea, ca și umplutura fundației, corespund unui singur moment constructiv, datat de materialul ceramic în al treilea sfert al secolului al VI-lea a.Chr., așadar prima fază de epocă arhaică a templului Afroditei[11].

Cu rezervele date de păstrarea precară a pavajului, contextul nefiind unul închis, remarcăm poziția lor în raport cu nivelul de călcare, respectiv cu pavajul naosului, în contextul descoperirilor similare din alte sanctuare de epocă arhaică, care par a indica existența unui tipar de astfel de depuneri. Obiceiul depunerii de ofrande în fundația templelor este documentat din perioada arhaică până în cea

[9] ALEXANDRESCU 2005, p. 162: „Le sol du pronaos est bien marque par les restes du support en terre glaise et les traces d'incendie (reconnues sur la coupe α/1973, pl. 14.2). Quelques pièces du dallage en plaques rectangulaires en grés calcaire jaunâtre ont été conservées sur la partie SO de la terrasse a la cote – 92 cm et sur certaines parties du pronaos, sur le cote septentrional de la coupe γ'/1976 et au centre de la coupe γ2/1976. Sur d'autres parties du pronaos, la ou les dalles n'existaient plus, il ne reste que le support en terre glaise". Suportul de lut galben este notat cu 10 în profilul secțiunii α/1973 din naos, vezi pl. 14.2.

[10] Notat cu 9 în profilul secțiunii α/1973 din naos, ALEXANDRESCU 2005, pl. 14.2; vezi și descrierea contextului pentru grupurile ceramice 16 și 17: ALEXANDRESCU 2005, p. 229, 232, 233, 236.

[11] ALEXANDRESCU 2005, p. 161–162.

elenistică. Gloria Hunt[12], care a făcut inventarul acestor descoperiri, nota faptul că acestea sunt de regulă depuse fie în șanțul de fundație al zidurilor, sau sub un element de construcție, precum baza statuii de cult, sub prag sau în unele cazuri, ca și în cel histrian, sub pavajul naosului.

În ipoteza depozitului de fondare, semnele în formă de vârfuri de săgeți foliforme aveau foarte probabil o funcție monetară, căci se înscriu unei cutume est-grecești de ofrande puse în fundația templelor[13]. Mai mult decât atât, semnele monetare descoperite alături de vârfuri de săgeți oferă pentru sanctuarul histrian aceeași imagine, pe care o avem din tezaurele descoperite în afara cetății, sugerând o funcție comună pentru cele două tipuri de artefacte. Ceea ce complică interpretarea acestora este tocmai contextul sanctuarului, unde vârfurile de săgeți pot avea și funcția de armă depusă ca ofrandă.

Vârfurile de săgeți formează o parte însemnată printre descoperirile de arme din sanctuare[14], interpretarea lor oscilând între ofrande aduse de soldați[15], și rezultatul unui atac armat, mai ales atunci când acesta este amintit în sursele literare[16]. Un exemplu este cel al templului Athenei din Smyrna, unde s-a descoperit în naos, alături de un bogat inventar risipit ca urmare a distrugerii templului după atacul lui Allyates în 600 BC, și un depozit de arme: 10 vârfuri de lance și 6 vârfuri de săgeți. Autorii săpăturii J. M. Cook și R. V. Nicholls mărturiseau că inițial această descoperire sugera că lupta dintre lydieni și ionieni s-ar fi desfășurat în interiorul templului, însă că o astfel de interpretare este puțin probabilă căci, spre deosebire de restul armelor, un strat gros de tuf fărâmițat, chiar dale din tuf, acoperea depozitul de arme amintit[17]. Prin urmare acestea nu puteau fi decât votive depuse sub pavajul naosului.

O situație similară o întâlnim în sanctuarul lui Apollo și Artemis de la Kalapodi, unde în fundația naosului au fost descoperite 13 vârfuri de săgeți cu trei muchii cu secțiune piramidală. Acestea corespund reconstrucției templului de epocă clasică, de după distrugerea persană din 480–470, când pavajul naosului a fost refăcut din dale de piatră refolosite. Descoperirea vârfurilor de săgeți sub pavajul naosului a

[12] HUNT 2006, *passim*.

[13] HUNT 2006, p. 61: „Although they may include pottery and animal bones, eastern Greek type foundation deposits held coins, jewelry, and other objects made of luxury materials. Coins are especially prevalent, making up a significant portion, if not all, of the foundation deposits at Ephesus (both Earlier Basis and pot hoard deposits), Sardis, Priene, Perachora, Kastabos, Xanthos, and Didyma (temple deposit), and perhaps at Isthmia and Pergamon as well". Hunt face distincția între un tipar est-grecesc de depuneri de ofrande prețioase, între care monedele prevalează în elemente din construcția unui templu, şi depunerile de oase şi ceramică, care sunt rezultatul sacrificiilor şi ospeţelor, ce însoţesc ritualurile de consacrare ale unei clădiri, ambele tipuri de depuneri având drept scop obţinerea bunăvoinţei divine pentru o construcţie durabilă. De altfel la templul Afroditei de la Histria a fost identificată o astfel de groapă de fondare, care s-ar înscrie în cea de-a doua categorie, şi anume groapa nr. 9, ALEXANDRESCU 2005, p. 79.

[14] BAITINGER 2011, *passim*.

[15] E.g. pentru vârfurile de săgeţi din sanctuarul lui Apollo de la Didyma, LUBOS 2009, p. 405–412; despre armele oferite în sanctuare din prada de război, la BAITINGER 2011, p. 138 şi urm.; cf. SIMON 1986, p. 253–259.

[16] E.g. pentru vârfurile de săgeţi descoperite la Milet, HERZHOFF 2022, p. 89–128; mai multe la BAITINGER 2011, p. 144 şi urm.

[17] COOK, NICHOLLS 1998, p. 24.

fost interpretată de Hans-Otto Schmitt[18] diferit de alte descoperiri de vârfuri de săgeți din templu, respectiv ca depunere rituală. Cele două exemple, de la Smyrna și Kalapodi, sunt izolate în raport cu depunerile de monede și ofrande valoroase, motiv pentru care și discuția asupra lor a rămas restrânsă[19]. Prin urmare putem doar specula asupra intenționalității depunerii de arme în fundația unui templu distrus prin intermediul armelor, avansând ipoteza unei funcții apotropaice a acestora[20].

Este dificil de apreciat intenția depunerii votive și de făcut diferența între dispunerea de ofrande mai vechi și un depozit de fondare[21], îndeosebi în cazul în care elementul care sigilează depunerea se păstrează fragmentar, cum este cazul contextului de la Histria. Dacă piesele din stratul de lut ar putea fi intruziuni produse după dezafectarea pavajului spre mijlocul secolului al V-lea a.Chr. cu ofrande aflate în interiorul naosului, cele din stratul de calcar pot fi ofrande vechi îngropate în fundația naosului în a doua jumătate a secolului al VI-lea a.Chr.[22]. Diferențieri tipologice care să confirme sau să infirme această cronologie sunt greu de făcut, semnele monetare prezentând aceleași caracteristici pe o perioadă lungă de timp[23]. Dar având în vedere analogiile sus-amintite este posibil ca acestea să țină de un singur moment, anume instalarea pavajului, caz în care am avea de-a face cu un depozit de fondare.

De altfel este de asemenea posibil ca descoperirea discutată aici să nu fie singulară. O depunere de monede este menționată a fi fost identificată sub pavajul de epocă elenistică din apropierea monumentului F[24]. Alt grup de șase monede cu roata a fost descoperit într-un sondaj făcut în 1988 în partea de est a podiumului templului Afroditei, anume în stratul de distrugere de epocă clasică[25]. Contextul descoperirii nu spune nimic despre cum au ajuns monedele în sanctuar, dar gruparea lor indică o depunere votivă, fără a se putea preciza dacă aceasta ține sau nu de fondarea templului de epocă clasică.

Semnele monetare sunt o categorie des întâlnită în descoperirile din sanctuarul

---

[18] SCHMITT 2007, p. 490.

[19] SCHMITT 2007, p. 491: „Aufgrund fehlender Parallelen entzieht sich dieser Befund einer schlüssigen Deutung. Denkbar wäre aber, daß die Deponierung dieser Pfeilspitzen innerhalb des Tempelfundamentes einen Bezug zur vorausgegangenen Perserkatastrophe gehabt haben konnte, zumal gerade solche Pfeilspitzen-auf welcher Seite auch immer-während der Perserkriege eingesetzt wurden".

[20] O astfel de funcţie este presupusă, spre exemplu, pentru un pandantiv în formă de toporaş descoperit în templul de epocă clasică de la Kalapodi (la baza peretelui din chirpici), FELSCH 2007, p. 81; despre semnificaţia ofrandelor de toporaşe în sanctuare, vezi şi SIMON 1986, p. 406. Mai multe despre funcţia şi semnificaţia ritualurilor de fondare la HUNT 2006, p. 189 şi urm.

[21] O încercare de a diferenţia depozitele de fondare de dispunerea de ofrande mai vechi („sacred garbage") şi, respectiv, de tezaurele ascunse („security hoards"), la HUNT 2006, p. 211 şi urm.

[22] De altfel umplutura fundaţiei este şi groapa de descărcare a diverselor materiale din sanctuar, ALEXANDRESCU 2005, p. 161–162.

[23] CHISTOV 2019, p. 103, fig. 5, un grafic cu distribuţia tipurilor de semne monetare în formă de vârfuri de săgeţi în funcţie de fazele stratigrafice din care provin arată circulaţia paralelă a acestora.

[24] ALEXANDRESCU 2005, p. 112: „Un petit trésor monétaire « était enfoui sous ce pavage (3, n.a.), près du monument F. Il y avait 7 pièces, dont trois appartenaient aux émissions d'Istros et deux à Philippe II »".

[25] CONOVICI, AVRAM 1996, p. 253–258; cf. ALEXANDRESCU 2005, p. 98.

de epocă greacă, acestea reprezentând foarte probabil o ofrandă comună la Histria în epoca arhaică. Imaginea, pe care o oferă descoperirile de semne monetare și vârfuri de săgeți din sanctuar, o regăsim întocmai în teritoriu în componența tezaurelor, ceea ce sugerează o percepție și folosire identică în cetate și în teritoriu. Păstrând rezerve în ceea ce privește interpretarea contextului, este de remarcat prezența semnelor monetare și a vârfurilor de săgeți într-o situație arheologică cu analogii în cutumele votive din lumea greacă. Aceste analogii vorbesc atât în favoarea funcției monetare a semnelor foliforme, cât și pentru o semnificație anume, probabil apotropaică, a vârfurilor de săgeți în anumite contexte votive. Modul în care erau percepute și folosite semnele monetare și vârfurile de săgeți în contextul sanctuarului își găsește așadar paralele în zona de origine a coloniștilor și, probabil, că tot acolo este de căutat și originea acestor forme monetare particulare[26].

BIBLIOGRAFIE

ALEXANDRESCU 2005 – P. Alexandrescu, cu concursul arhitectei A. Sion și al lui Al. Avram, și colaborarea M. Alexandrescu Vianu, Al. Baltreș, I. Bîrzescu, N. Conovici, P. Dupont, C. Georgescu, M. Măcărescu, K. Zimmermann, *Histria VII. La zone sacrée d'époque grecque (Fouilles 1915–1989)*, Bucarest, 2005.

BAITINGER 2011 – H. Baitinger, *Waffenweihungen in griechischen Heiligtümern*, Mainz, 2011.

BRIZE 1989/90 – Ph. Brize, *Archaische Bronzevotive aus dem Heraion von Samos*, în: *Atti del covegno internazionale Anathema: Regime della offerta e vita dei santuari nel Mediterraneo antico, Roma 15–18 giugno 1989*, Scienze dell'antiquità. Storia, archeologia, antropologia 3 (1989/1990), p. 317–326.

CHISTOV 2019 – D. Chistov, *The Chronology of Arrowhead and Dolphin-Shaped Monetary Signs from Berezan*, în: G. R. Tsetskhladze, S. Atasoy (eds.), *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity*, Oxford, 2019, p. 99–107.

CONOVICI, AVRAM 1996 – N. Conovici, A. Avram, *Le plus ancien dépôt de monnaies histriennes à la roue découvert à Histria*, în: O. Lordkipanidze, P. Lévêque (eds.), *Sur les traces des Argonautes. Actes du VIe symposium de Vani (Colchide), 22–29 septembre 1990*, Paris, 1996, p. 253–258.

COOK, NICHOLLS 1998 – J. M. Cook, R. V. Nicholls, *Old Smyrna Excavations. The Temples of Athena*, London, 1998.

CUSTUREA, TALMAȚCHI 2011 – G. Custurea, G. Talmațchi, *Repertoriul tezaurelor monetare din Dobrogea*, Constanța, 2011.

DE CALLATAŸ 2019 – F. de Callataÿ, *Did "Dolphins"and Non-functional Arrowheads Massively Found in and around Olbia, Istros and Apollonia Have Ever Had a Monetary Function?* în: V. Cojocaru, L. Ruscu, T. Castelli, A.-I. Pázsint (eds.), *Advances in Ancient Black Sea Studies: Historiography, Archaeology and Religion*, Cluj-Napoca, 2019, p. 257–279.

FELSCH 2007 – R. Felsch, *Die Bronzefunde*, în: J. Felsch (ed.), *Kalapodi. Ergebnisse der*

[26] De notat descoperirea a trei vârfuri de săgeți similare celor histriene la Milet, HERZHOFF 2022, p. 98, 113, fig. 11. Acestea sunt considerate rebuturi (*Halbfabrikate*), care ar atesta existența unui atelier în cartierul de sud (Südhang) de pe Kalabaktepe. Cartierul a reprezentat, după numărul de descoperiri de vârfuri de săgeți, un punct important în apărarea orașului în timpul războiului cu perșii. Cele trei exemplare sunt însă mai degrabă semne monetare, care au ajuns la Milet din coloniile vest pontice.

Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon vom Hyampolis in der antiken Phokis, Bd. II, Mainz/Rhein, 2007, p. 28–388.

HERZHOFF 2022 – S. Herzhoff, *Pfeilspitzen von Milet. Eine Einordnung in der eisenzeitlichen Pfeilspitzenhorizont*, ArchAnz 1 (2022), p. 89–128.

HUNT 2006 – G. Hunt, *Foundation Rituals and the Culture of Building in Ancient Greece* (Diss. Univ. North Carolina), Chapel Hill, 2006.

KRUTILOV 2006 – В. В. Крутилов, *XII.5 Основные категорий изделий из камня, кости, стекла и металла. Литейные формы*, în: *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*, Симферополь, 2006, p. 213–220.

LUBOS 2009 – M. Lubos, *Weihungen griechischer Söldner in Didyma*, în: R. Einicke, S. Lehmann, H. Löhr, G. Mehnert, A. Mehnert, A. Slawisch (eds), *Zurück zum Gegenstand. Festschrift für Andreas Furtwängler*, Langenweißbach, 2009, p. 405–414.

MINCHEV 2012 – А. Минчев, *Миниатюрнии двойни ърадвички-ъроци от Одесос и неговата околност (IV–III в. пр. Хр.)*, în: *Идеология и изкуствою Сборник в чест на проф. Иван Маразов*, София, 2012, p. 3–18.

MOUSTAKA 1994 – A. Moustaka, *Ein Votivschild aus dem Heraion von Samos. Zum Verhältnis zwischen Vasenmalerei und Toreutik in Ionien*, AthenMitt 109 (1994), p. 11–37.

PANAIT-BÎRZESCU 2022 – F. Panait-Bîrzescu, *On the Symbolism and the Monetary Function of the West-Pontic Arrowhead-Shaped Signs*, Pontica 55, Supplementum 8 (2022), p. 149–171.

POENARU-BORDEA 2001 – Gh. Poenaru-Bordea, *Atelierul monetar al cetății Istros în perioada autonomiei*, în: *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a patru secole de la prima unire a românilor sub Mihai Voievod Viteazul, Chișinău, 28–30 mai 2000*, București, 2001, p. 9–33.

PREDA 1991 – C. Preda, *Prämonetare Zahlungsmittel in Form von Pfeilspitzen an der West- und Nordküste des Schwarzen Meeres*, Klio 73 (1991), p. 20–27.

SCHMITT 2007 – H.-O. Schmitt, *Die Angriffswaffen*, în: J. Felsch (ed.), *Kalapodi. Ergebnisse der Ausgrabungen im Heiligtum der Artemis und des Apollon vom Hyampolis in der antiken Phokis*, Bd. II, Mainz/Rhein, 2007, p. 423–551.

SIMON 1986 – Ch. Simon, *The Archaic Votive Offerings and Cults of Ionia* (Diss. Univ. California), Ann Arbour, 1986.

TALMAȚCHI 2010 – G. M. Talmațchi, *Semne monetare din aria de vest și nord-vest a Pontului Euxin. De la simbol la comerț (secolele VI–V a.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2010.

TALMAȚCHI 2017 – G. M. Talmațchi, *About the chronology of monetary signs based on the last results of the Dobrudjan archaeological researches*, în: D. Boteva (ed.), *Ex nummis lux. Studies in Ancient Numismatics in Honour of Dimitar Draganov*, Sofia, 2017, p. 49–57.

TALMAȚCHI 2020a – G. M. Talmațchi, *Descoperiri de semne monetare în urma cercetărilor arheologice din Tomis (1969–2001)*, Revista de Cercetări Arheologice și Numismatice 6 (2020), p. 331–350.

TALMAȚCHI 2020b – G. M. Talmațchi, *Semnele monetare din vestul Pontului Euxin. Noi evidențe prezente în documentația numismatică a ultimului deceniu*, Istros 26 (2020), p. 199–238.

TOPALOV 1993 – S. Topalov, *Formes prémonétaires de moyens d'échange. Les flèches-monnaies coulées d'Apollonie du Pont VIIe-Ve s. av. n.e.*, Sofia, 1993.

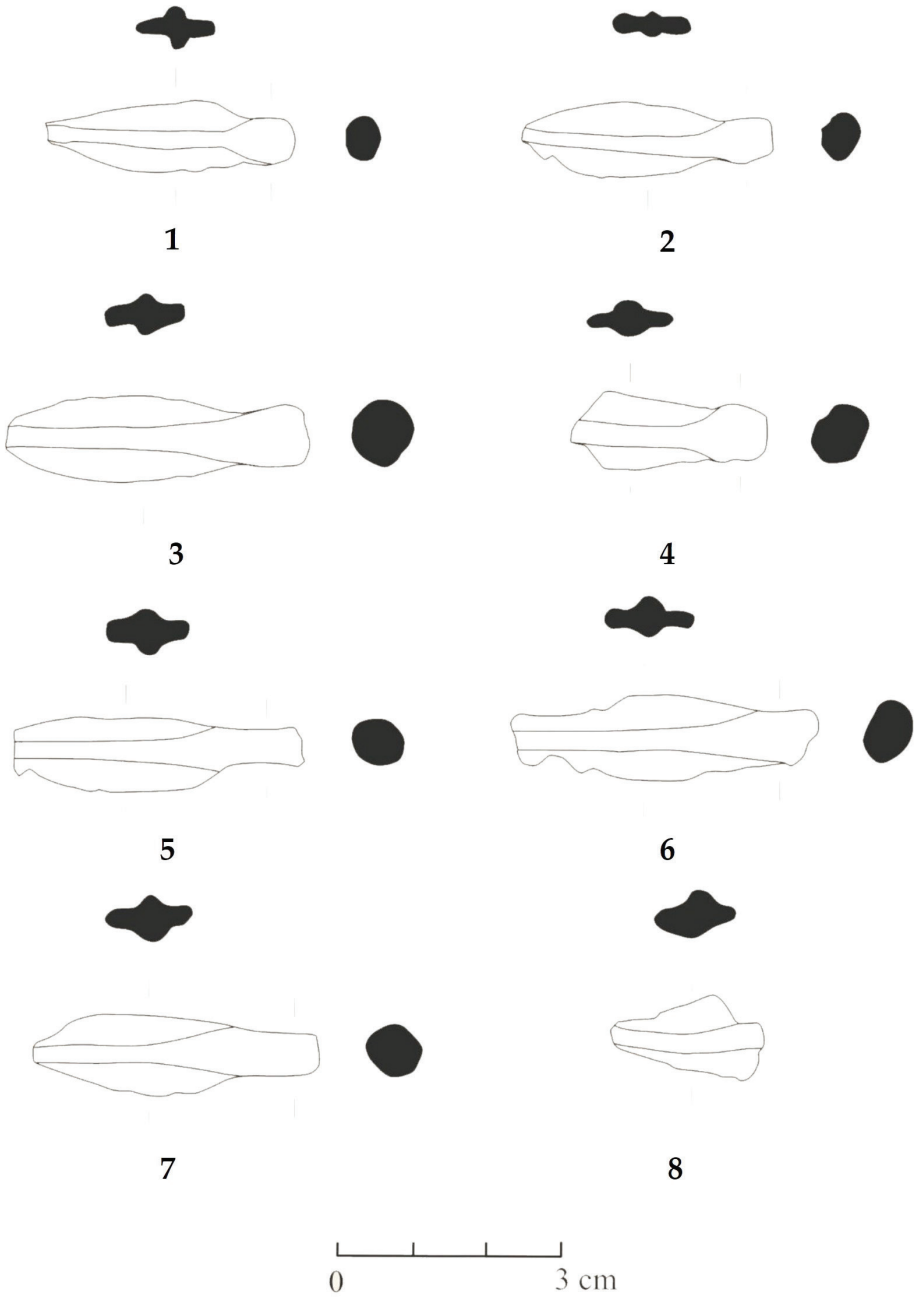

Fig. 1. Semne monetare în forma vârfurilor de săgeți (grupa I).

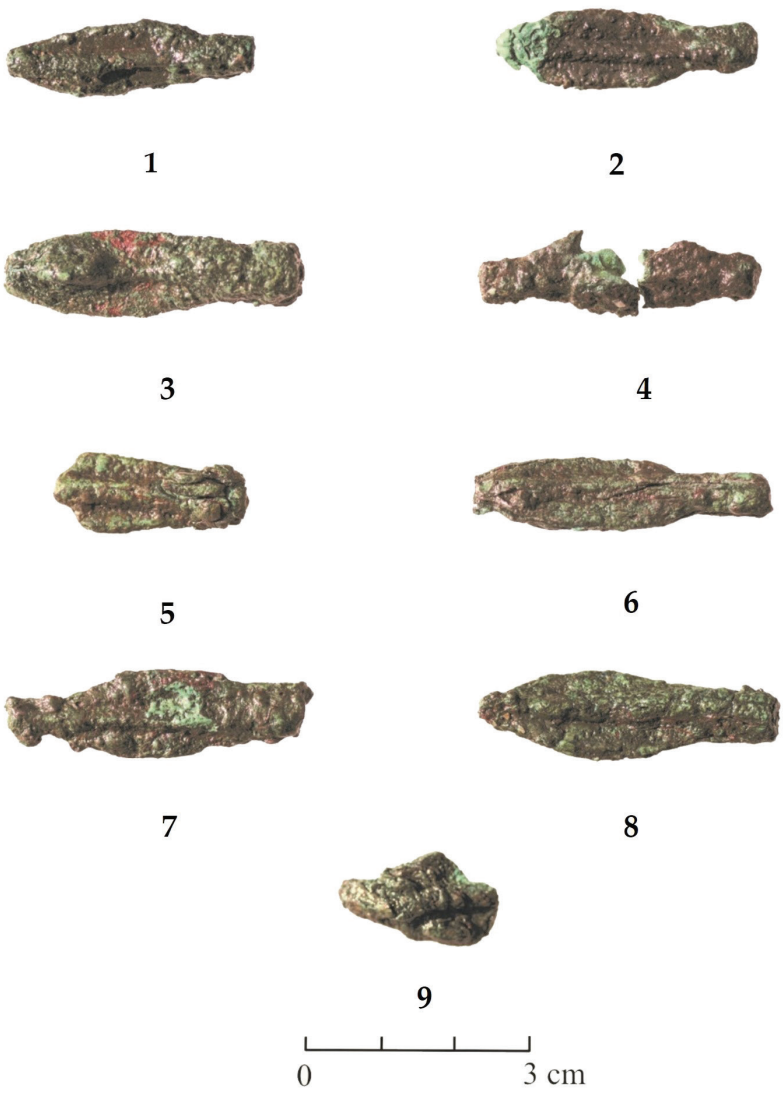

Fig. 2. Semne monetare în forma vârfurilor de săgeți (grupa I).

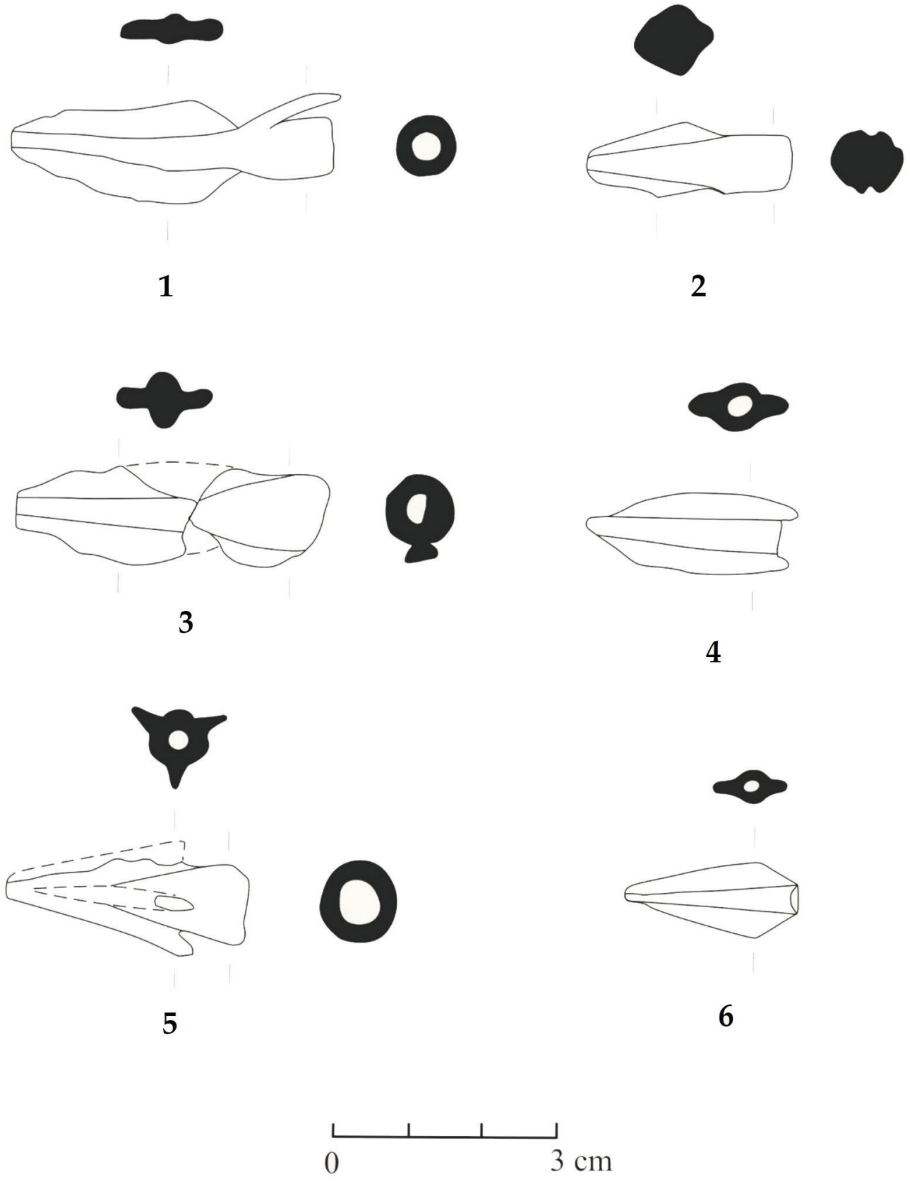

Fig. 3. Vârfuri de săgeți (1–6).

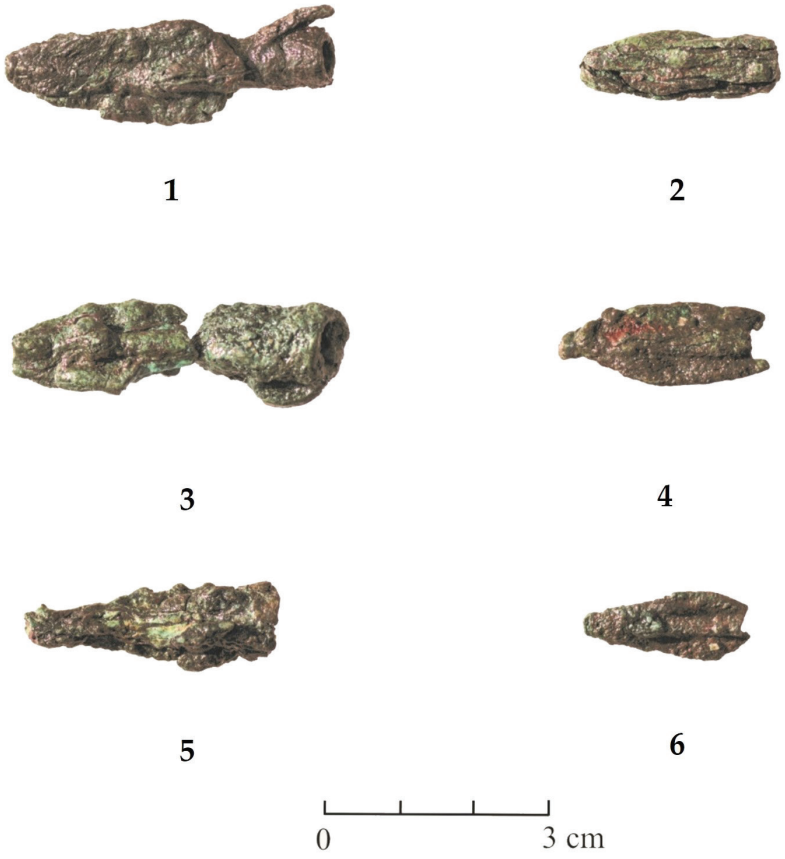

Fig. 4. Vârfuri de săgeți (1–6).